

Citation:

H.W. van Os, Levensbericht H. Schulte Nordholt, in:
Levensberichten en herdenkingen, 2000, Amsterdam, pp. 61-68

Herdenking door H.W. van Os

Henk Schulte Nordholt

8 maart 1909 – 9 november 1998

Henk Schulte Nordholt

Het kost moeite een begin te maken met dit levensbericht van Henk Schulte Nordholt. In gedachten ben ik bij mijn overleden vriend en leermeester. Ik herinner mij zijn commentaar op levensberichten in dit jaarboek. Mij bevangt dezelfde aarzeling, die hem zo dikwijls van het schrijven heeft afgehouden. Wat is belangrijk om over iemands leven mee te delen aan het nageslacht? Een reeks chronologisch geordende feiten? Kan je daarmee recht doen aan iemands betekenis? Voor wie zou hij betekenis kunnen hebben? Voor wie schrijf ik dit eigenlijk? Hoe vermijd je de sjablonen waarmee auteurs het zich vaak gemakkelijk maken? Wat jij te zeggen hebt, moet helemaal van jou zijn. Of is dat eigenlijk niet zo nodig, ja zelfs onmogelijk?

Bij alles wat hij wilde gaan schrijven werd hij door zulke twijfels gekweld. Zo heeft hij wat afgetobd met zichzelf en met zijn promovendi. Met bewondering en verbazing kon hij spreken over zijn jongere broer Wim, die het publiceren gemakkelijker afgang. Aan bijna alles wat Henk Schulte Nordholt het licht heeft laten zien gaat een inleidend woord vooraf, een beroep op de lezer, een rechtvaardiging van de auteur of een algemene overweging. Dat geldt zelfs voor de meeste prachtige stukken van niet meer dan twee pagina's, die hij schreef voor *Openbaar Kunstbezit*. Altijd duurt het even voordat hij ter zake wil komen. Vandaar ook deze kleine voorbeschouwing bij het bericht over zijn leven.

Hendrik Schulte Nordholt werd geboren te Zwolle op 8 maart 1909. Hij groeide op in een kinderrijk gezin van een groothandelaar in specerijen. Dank zij hun moeder raakten de kinderen al op jonge leeftijd vertrouwd met een verlicht piëtisme, dat voor hen hun leven lang veel heeft betekend. Gesprekken over geloof en kerkelijk leven voedden een intense behoefte aan kennis, die innerlijke groei met zich mee zou brengen. Er waren vijf broers en één zusje; drie van de broers werden hoogleraar.

Na de HBS begon Henk met de studie Middelbaar Duits. Via het Staatsexamen Gymnasium ging hij in 1932 studeren aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam, waar hij in 1939 *cum laude* een doctoraal examen Duits, geschiedenis en kunstgeschiedenis aflegde. Van 1939 tot 1949 was hij leraar Duits en later geschiedenis aan het Rijnlands Lyceum te Wassenaar. Daar liet hij zich kennen als een geboren verteller. Hij kreeg ook alle gelegenheid om zich te bekwamen in de *ars narrandi*: wanneer de bommenwerpers of gevechtsvliegtuigen overvlogen werden door de rector alle leerlingen in het gymnastieklokaal samengebracht en moest Schulte Nordholt er met zijn verhalen voor zorgen, dat de collectieve angst werd bezworen.

In 1943 verdween de verteller voor enige tijd, omdat hij door de bezetter was opgepakt en werd vastgezet in de gevangenis van Scheveningen. In december 1944 werd hij een nacht in het cachot in Zwartsluis gestopt. Toen heeft hij, zoals dat in het existentialisme werd genoemd, een grenssituatie ervaren. Voor hem betekende het, dat hij eens te meer doordrongen werd van de betrekkelijkheid van het leven en

vooral van absolute uitspraken daarover. In die jaren werkte hij aan zijn proefschrift. Zijn held was Jacob Burckhardt (1818-1897) en zijn fascinatie de fanatieke Renaissance-verering in Duitsland tussen 1880 en 1910. Zijn promotor was Jan Romein. Het boek werd uiteindelijk een historiografische studie met de titel *Het beeld der Renaissance*. Daarop promoveerde hij de tweede november 1948 aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam.

In de inleiding van zijn proefschrift schrijft de auteur in de derde persoon over zichzelf: 'En hij tracht te begrijpen, wat er toch gebeurt in zulk een tijd, waarin het nieuwe waant slechts te kunnen leven, als het oude sterft en spoorloos verdwijnt. Dan overvalt hem de twijfel, of hij de intensiteit der vernieuwing in de 'Renaissance' niet overschat, onder de indruk van eigen verbijsterende ervaring. Was het een waterval of slechts een reeks stroomversnellingen? En zouden er zelfs stroomversnellingen geweest zijn, als de mens der vijftiende eeuw niet vast aan de werkelijkheid van de waterval geloofd had?' (p. 2). Kenmerkend voor de schrijver is, dat hij veel minder ruimte nodig heeft om Burckhardts opvattingen te karakteriseren dan om de pogingen tot kerstening van de Renaissance-voorstelling te beschrijven met als uitgangspunt Henry Thode, *Franziskus von Assisi und die Anfänge der Kunst der Renaissance in Italien*, Berlin 1904. Hij ziet die pogingen vooral 'als uitdrukking van het Neo-Romantisch protest tegen een naturalistisch-pragmatische wereldbeschouwing, die zich inspireert op de na Burckhardt gegroeide mythe van de onbekommerde Renaissance-mens. Maar welk een rijkdom van kennis en inzicht bevatten zij, die onmisbaar voor de voortgaande studie is.' (p. 47).

Henk Schulte Nordholt heeft zich in zijn beleving van Italiaanse kunst en geschiedenis altijd ergens tussen bewondering voor de geniale visie van Burckhardt en de vertrouwdheid met het spoor van Henry Thode bevonden. Bij Schulte Nordholt heeft niemand gelijk. Hij is in gesprek. Met cultuurhistorici, die de vitaliteit van een cultuur alleen kunnen herkennen, wanneer alles nieuw wordt en met hen, die – al was het alleen maar uit zelfbehoud – geen breuken in de geschiedenis willen zien en ondanks alle historische veranderingen zich vasthouden aan de beschrijving van continuïteit. Waarheid is bij hem pas waar, wanneer duidelijk is waarom een historicus die waarheid nodig heeft. Dan spreekt hij van 'moed' en 'intensiteit', terwijl hij tegelijkertijd de eenzijdigheid van die waarheden aangeeft. Hij spreekt van een 'psychologisch gerichte cultuurgeschiedenis' en die was zeker in zijn tijd verrassend.

Het vijfde en laatste hoofdstuk van *Het beeld der Renaissance* is voor historici van nu misschien wel het interessantst. Het is getiteld 'De Emancipatie van de Burgerij' en het is vooral een lange discussie met Alfred von Martin, wiens *Soziologie der Renaissance, Zur Physionomik und Rythmik bürgerlicher Kultur* in 1932 was verschenen en grote indruk had gemaakt, met name op Henk Schulte Nordholts promotor Jan Romein. Eigenlijk is de promovendus in het gesprek met Von Martin in discussie met zijn promotor. Hij ziet het als Von Martins verdienste 'dat hij

aannemelijk heeft gemaakt, dat de vlinder uit de cocon van de rups te voorschijn kon komen'. Maar daar was voor hem wel een nadeel aan verbonden, dat hij in latere jaren met een andere metafoor beschreef voor zijn studenten: waarom willen historici toch altijd de waterlelie uit de vijver rukken? Er komt daardoor zoveel modder aan de oppervlakte! Dat nam niet weg, dat hij in een tijd van Koude Oorlog eerder dan enige andere kunsthistoricus in Nederland oprecht geïnteresseerd was in de marxistische interpretaties van de kunsthistorici Antal en Hauser, die bijna overal op een index van verkeerde boeken werden geplaatst. Aan het eind van zijn boek constateert Schulte Nordholt 'Het gesprek met Von Martin is lang geworden ... hij stelde talrijke problemen aan de orde, die wij niet mochten verwaarlozen.'

Direct na zijn promotie werd aan Schulte Nordholt door de pas opgerichte Stichting voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek de allereerste reisbeurs toegekend voor een reis naar Italië. Van 1949 tot 1950 was hij in het land van de Renaissance, dat na terugkomst ook het land van zijn dromen werd. Hij liep in Rome rond met als gids het boek van Gregorovius en als vriend Jan Poelhekke. Terug in Nederland was hij van 1951 tot 1953 assistent in de kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht bij Jan van Gelder, de kunsthistoricus met wie hij lange tijd contact zou houden. In 1953 werd hij hoogleraar kunst-en cultuurgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Er was een leerstoel kunstgeschiedenis in Groningen, waaraan prof. dr. Elisabeth Neurdenburg op bescheiden wijze inhoud had gegeven. Henk Schulte Nordholt had het beeld van een levendige gemeenschap van staf en studenten voor ogen, die in de universiteit en in de culturele wereld van Groningen uitstraling zou hebben. Zijn visioen had iets van een neoromantisch ideaal.

In enkele jaren ontstond er een Instituut dat uniek was in de Faculteit der Letteren en Geesteswetenschappen. In die tijd werkten de hoogleraren thuis en verschenen alleen om college te geven of om literatuur te raadplegen, die niet in hun studeerkamer aanwezig was. Schulte Nordholt vestigde zich echter in een werkkamer op de bovenverdieping van het Instituut voor Psychologie in de Boteringestraat. Er kwam een fulltime administratieve ondersteuning, een eigen, inpandige, collegezaal en een goed georganiseerde diatheek. Op de zolder was een grote ruimte voor de bibliotheek, waar elke student zijn eigen werktafel had. Het meest bijzondere van dit instituut was de eigen expositiezaal, waar studenten op gezette tijden in het kader van hun studie tentoonstellingen inrichtten. Anders dan de meeste van zijn collegae hoogleraren in de kunstgeschiedenis was Henk Schulte Nordholt ervan overtuigd, dat in de kunsthistorische opleiding aansluiting moest worden gezocht bij de belangrijkste maatschappelijke bestemming van de studenten: de Nederlandse musea. Zo kwam er ook een museumcursus, omdat er grote behoefte was aan museaal middenkader. Daarvoor waren Nederlandse studenten uitsluitend aangewezen op opleidingen in het buitenland, zoals de École du Louvre.

Al gauw werd het Instituut voor Kunstgeschiedenis in de universitaire en culturele wereld van Groningen een begrip. Vele kunstenaars behoorden tot de vaste bezoekers. De hoogleraar-directeur fungeerde in tal van commissies voor culturele evenementen en kunstopdrachten. In het bestuur van het Groninger Museum was hij een steunpilaar en een grote stimulans voor de directeur, Jos de Gruyter, die in de jaren vijftig een alleen door Frans Haks geëvenaarde vernieuwing bewerkte in het kunstleven van de stad Groningen. Ook voor het architectuurbeleid van de stad had het Instituut grote betekenis vooral dankzij de inbreng van de wetenschappelijke assistent Dick Keuzenkamp. Diens vrouw Olga Roovers leidde de museumcursus. Henk Schulte Nordholt had de visie, maar hij kon die verwezenlijken omdat hij de voortdurende steun kreeg van de president-curator van de RUG, mr. W.A. Offerhaus en van de secretaris van de Universiteit, mr. J.L.H. Cluysenaer.

Het is opmerkelijk dat een zo persoonsgebonden instelling ook een grote openheid naar buiten vertoonde. Henk Schulte Nordholt was zich voortdurend bewust van het feit, dat zijn instituut een zo rijk mogelijk gedifferentieerd onderwijspakket zou moeten kunnen aanbieden. Klassieke archeologie, gedoceerd door prof. Annie Zadoks-Josephus Jitta nam daarin een vaste plaats in. Wanneer hem bleek, dat studenten behoefte hadden aan specifieke kunsthistorische kennis, die in de studie te weinig aan bod kwam, dan werden tijdelijk specialisten gevraagd. Zo gaven Horst Gerson, zijn latere opvolger, en Theo Lunsingh Scheurleer, later hoogleraar kunstnijverheid aan de Universiteit van Leiden, hun eerste reeksen colleges in Groningen. Schulte Nordholts romantische visioen van de samenhang der kunsten werd bewaarheid, toen de musicoloog, componist en dirigent Bertus van Lier aan de kleine staf van het instituut werd toegevoegd.

Terugdenkend aan de bijna miraculeuze *creatio ex nihilo* van het Instituut voor Kunstgeschiedenis was de rol van Henk Schulte Nordholt veel meer die van inspirator dan organisator. Twaalf jaar lang wist hij zijn omgeving te motiveren om zich in te zetten voor de kunsthistorische gemeenschap, die hem voor ogen stond. Dat had alles te maken met de kwaliteit van zijn onderwijs, met zijn *ars narrandi*. Zijn algemene colleges op maandagmiddag – die konden gaan over Cimabue, Titiaan of David – waren meeslepende evenementen, waarmee de beminnelijke en bevlogen verteller honderden belangstellenden trok, soms tot ergernis van de ‘eigen’ studenten. Maar die kwamen dinsdagmiddag aan bod. Drie uur lang kregen ze dan geschiedenis van de kunstgeschiedenis van Winckelmann tot Wölfflin.

Henk Schulte Nordholt was als historiograaf in de positie om onder kunsthistorici het nadenken over hun vak in te voeren, zonder dat die reflectie onmiddellijk tot partijdigheid leidde. Hij doceerde een cultuurgeschiedenis van de kunstgeschiedenis, zoals die nog steeds niet bestaat. In een artikel in de feestbundel van Jan Romein over *Sulpiz Boisserée en zijn betekenis voor de ontwikkeling der kunstgeschiedenis als historische wetenschap* had hij die benadering al aangekondigd en in *Scientia* (Vol. II, Zeist 1957) is iets van dat college neergeschreven onder de titel

'Kunstgeschiedenis als wetenschap'. Maar wat hij te zeggen had is vooral kennis uit het gehoor gebleven. Misschien wel mede daardoor is er gelukkig niet iets als een 'Groninger School' onder kunsthistorici ontstaan, maar de studenten die dit college jarenlang hebben gevolgd, hebben gemeen, dat zij een unieke kans hebben gekregen om voor de rest van hun leven te leren nadenken over het vak, dat zij gingen beoefenen.

De meest intense omgang met zijn studenten kende Henk Schulte Nordholt tijdens excursies. Elk jaar ging hij drie weken naar een buitenland – meestal naar Italië – met een groep van ongeveer twintig studenten. De meeste van hen gingen op die manier zes keer in hun studie op reis. Dat kostte uiteraard veel excursiesubsidie, maar hij had er geen enkele moeite mee om telkenmale het College van Curatoren ervan te overtuigen, dat in Groningen geen studie kunstgeschiedenis kon bestaan zonder dat jaarlijks de kunst *in situ* werd opgezocht. Henk Schulte Nordholt zag zo'n excursiegroep als een *extended family* en voelde zich zo verantwoordelijk voor de opvoeding van zijn studenten, dat zelfs hun tafelmanieren ter sprake konden komen.

Nergens kwam zijn *ars narrandi* beter tot zijn recht dan tijdens excursies. Hij kon zich laten verrassen en verrukken door alles wat met kunst en geschiedenis te maken had. 'Jongens kom nu eens kijken' klinkt het nog na in mijn rug. De studenten klonterden zich om hun leermeester. 'Stel je eens voor ...' En zij stelden zich iets voor: de heilige Alexis op de plek van de San Clemente in Rome, Piero della Francesca in Monterchi, Titiaan bij Karel V, Burckhardt in een maannacht op het Camposanto in Pisa. Wat hebben zijn leerlingen zich dankzij hem niet allemaal kunnen voorstellen. Veel meer dan zij ooit voor mogelijk hadden gehouden. Johan Huizinga heeft het begrip 'historische sensatie' bedacht, maar Henk Schulte Nordholt kon beter dan wie ook die historische sensatie bij zijn gehoor teweeg brengen.

In zijn wetenschappelijk werk besteedde hij veel aandacht aan de hofcultuur van 1400. Hij schreef het hoofdstuk over de Bourgondische cultuur voor de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*. Hij behoorde tot de adviseurs van de tentoonstelling *Europäische Kunst um 1400*, die in 1962 in het Kunsthistorisches Museum te Wenen werd gehouden. In de uitvoerige inleiding tot de catalogus van de tentoonstelling poogt hij historische inhoud te geven aan het begrip 'internationale gothiek' dat diende als leidraad bij de samenstelling van de tentoonstelling. Het is nu nog steeds fascinerend en actueel om kennis te nemen van deze poging om Europese samenhang te zien in de kunst van heel verschillende gebieden, die tot dan toe alleen maar was geordend naar scholen volgens de principes van een enghartig nationalisme. De negentiende-eeuwse verkokering naar nationale scholen is nog steeds één van de belangrijkste problemen voor de verdere ontwikkeling van de kunstgeschiedenis.

In zijn Groningse jaren hield hij zich intensief bezig met de relatie van beeld en tekst. Dat betekende toen kennis nemen van, en een eigen positie bepalen tegen-

over het werk van Erwin Panofsky. Altijd was hij op zoek naar teksten, die op zichzelf emoveerden en tegelijk konden dienen als interpretatie van een beeldend kunstwerk. Hij vond in de middeleeuwse hymne Salve Regina de mogelijkheid om de bijzondere iconografie van verschijning van Raffaels Sixtijnse Madonna te kunnen begrijpen. Daar toont Maria het Christuskind als een antwoord in beeld op het gezongen gebed uit de hymne: 'et fructum ventri sui post hoc exilium ostende'. Het artikel kwam terecht in het *Tijdschrift van Geschiedenis* van 1961.

In 1965 wordt Schulte Nordholt directeur van het Nederlands Instituut te Rome. Hij neemt afscheid van zijn studenten met een werkweek over Duitse romantiek. Daarna trekt hij met zijn tweede vrouw Liesbeth Leclercq en hun drie kinderen naar het land van zijn dromen. Vaak had hij verteld, hoe gevaarlijk het is om metterdaad in het oord te gaan wonen, waarnaar je altijd hebt verlangd. Zelf is hij niet geheel aan dat gevaar ontkomen. Hij heeft zich volledig ingezet om aan de dubbele taak van directeur van het Romeinse Instituut en die van honorair ambassadeeraad voor Culturele Zaken een eigen inhoud te geven. Het mag als een bijzondere verdienste gelden, dat in een tijd, waarin vanwege gebrek aan maatschappelijke relevantie overal op culturele instellingen werd bezuinigd, hij ervoor zorgde dat het Instituut in Rome vrijwel intact overleefde. Toch verbleef hij in gedachten vaak bij zijn jaren in Groningen. Jaarlijks kwam hij er terug om er als buitengewoon hoogleraar enkele colleges te geven. Maar het was anders. Het instituut verhuisde en de studenten waren niet meer 'zijn' studenten. 'Gelukkig maar' heb ik soms wel eens gedacht, want de harde universitaire werkelijkheid van schaalvergroting, polarisatie en anti-autoritair optreden, leidend tot een overmaat van bureaucratie, had zijn herinnering aan een *extended family* wel eens geheel kunnen vernietigen.

In 1966 werd hij corresponderend lid van de Akademie. Bij zijn jaarlijkse verblijf in Nederland was hij een regelmatig bezoeker van onze bijeenkomsten. Dat kwam vooral door de aansporingen van Nico Bakhuizen van den Brink, met wie hij zeer bevriend werd en een intense correspondentie onderhield, wanneer hij weer terug was in Rome. In het Nederlands Instituut was van alles te doen. Er kwam een andere opzet van publicaties van het Instituut, de relatie van Italiaanse met Nederlandse universiteiten moest worden verstevigd. Beginnende en gerijpte onderzoekers moesten worden begeleid, symposia en andere evenementen vonden plaats en ... er waren af en toe weer excursies. Henk leidde rond in de vroeg-christelijke kerken van Rome en af en toe waren er tochtjes naar Anagni, Subiaco, Gubbio. Nergens kwam hij beter tot zijn recht als verteller dan in de San Clemente, waar hij de lagen van verschillende culturele tradities met zijn indrukwekkende eruditie kon aanbo- ren. In letterlijke zin kon hij daar met jou afdalen in de geschiedenis. Gelukkig heeft hij één van de verhalen van die zoektocht gepubliceerd in de feestbundel voor zijn vriend Heinrich Schmidinger (uitgegeven in Wenen 1986).

In 1979 nam hij afscheid van het Instituut en ging samen met zijn vrouw wonen in Orgia, een klein plaatsje ten zuiden van Siena. Van hun terras zagen zij Aart van

der Leeuws visioen van de stad bekroond door een kathedraal. Bijna elke ochtend werkte Henk even vasthoudend als systematisch aan de verbetering van zijn beheersing van het oude Grieks. Hij wilde op den duur in staat zijn om Griekse tragedies in de eigen taal te kunnen lezen alsof hij een boek in één van de gangbare moderne talen las. Hij werd uit dit teruggetrokken leven gehaald door zijn Florentijnse vriend Rodolfo Siviero en de roemruchte Accademia degli Arti del Disegno, die in 1563 door Giorgio Vasari is gesticht. Nadat hij vijf jaar algemeen secretaris was geweest, werd hij in 1983 president. Deze uitzonderlijke benoeming voor een Nederlander verklaarde hijzelf uit de omstandigheid dat de ego-strijd van de Florentijnse leden het eenvoudig voor één van hen onmogelijk maakte om zijn vriend Rodolfo Siviero als president op te volgen. Hoe dat ook zij, de Accademia heeft naar verhouding bijzonder rustige jaren gekend onder Henks irenische opvatting van zijn functie. Toen hij in 1988 zijn taak neerlegde werd aan deze vredestichter door velen dank betuigd.

Met het klimmen der jaren kreeg hij uit eigen ervaring te maken met de ziekte van het middeleeuwse kloosterleven, die hij zelf zo indringend kon beschrijven: *acedia*, een begrip dat hij alleen kon vertalen met het Engelse *spleen*. Vooral, dat hij in de teruggetrokkenheid in Orgia moest ervaren, dat vele dierbare familieleden en vrienden in Nederland wegvielen, gaf hem een gevoel van geleidelijke vereenzaming. Met de onvermoeibare steun van zijn Liesbeth heeft hij de laatste jaren in Orgia vooral betekenis gegeven door het schrijven van brieven. Zo moeilijk het wetenschappelijk publiceren hem viel, zo makkelijk en vanzelfsprekend schreef hij brieven. Als het adres bekend en vertrouwd was, werd zijn pen bewogen. Naast zijn uitvoerige correspondentie ging hij toen schrijven aan zijn kinderen naar aanleiding van hun vragen over zijn persoonlijk verleden. Daarna antwoordde hij in een reeks brieven op vragen van twee van zijn vroegere leerlingen. Het stemt tot dankbaarheid, dat deze brieven in 1998 door het Instituut voor Kunst- en Architectuurgeschiedenis van de RUG werden uitgegeven. Inmiddels was hij in 1997 met zijn vrouw teruggekeerd naar Nederland, waar hij nu veel vaker zijn kinderen, kleinkinderen, studenten van vroeger en vrienden kon ontmoeten. Bij de presentatie van het brievenboek in Groningen temidden van zijn familie en de meeste van zijn studenten van vroeger had hij het gevoel, dat zijn leven was voltooid. Op 9 november 1998 is hij rustig ontslapen.

In een tijd, waarin kunstgeschiedenis zich vaak voordoet als een bedrijf of een industrie zal de herinnering aan Henk Schulte Nordholt en aan zijn persoonlijke beleving van kunst en geschiedenis een bron van inspiratie blijven.

Met dank aan Anton Boschloo en Liesbeth Schulte Nordholt-Leclercq.